

5. Лазарук В. Світязь. Т. І. Луцьк, 2002. С. 186.
6. Там само. С.200.
7. Там само. С.201.
8. Там само. С.202.
9. Там само. С.216.
10. Там само. С.212.
11. Там само. С.212.
12. ЛКМ КВ – 4721
13. ВОДА. Фонд 359, оп. 1 спр. 442, зв'язка 95, арк. 3.
14. ДАВО. Ф. 359, сп. 442, зв'язка 95.
15. Волынские Епархиальные Ведомости. 1902. С. 811.
16. ОДАЖО. Ор. 183, оп. 1, спр. 119, арк. 7.
17. ЦДІАКУ. Ф. 707, оп. 159, спр. 61 б, арк. 94 v.
18. ОДАЖО. Ор. 183, оп. 1, спр. 119, арк. 9 v.
19. Памятная книга Волынской губернии на 1908 г. Житомир, 1907. С. 142, 148, 160.
20. ДАВО. Ф. 416, оп., 1, сп. 46, арк. 1.
21. ВОДА. Ф. 416, оп. 1, сп. 46, арк. 2.
22. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Волынской губернии. Киев, 1913. С. 725.
23. Памятная книга Волынской губернии на 1914 годъ.
24. Krasicki A. Dziennik z kompanii rosyjskiej 1914–1916. Warszawa, 1988.
25. Там само. С. 7.
26. Заброварний Б. Й., Бернадський Б. В. Вклад січових стрільців у розвиток національної освіти на Волині. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 1995. С. 65.
27. Із розповіді в 1959 р. жителя м. Любомль Патієвича Якуба Матеушовича.
28. Там само.
29. Церква і нарід. Ч. 9–10. 1937 р. С. 342.
30. Газета «Волинь», № 78 від 7.07.1998 р.
31. «Українська Нива» від 16.11.1928 р.
32. Domański V. Powiat Lubomelski, Luboml, 1936. S. 89–95, 116–120.
33. Księga adresowa polski 1929–1930. Warszawa. S. 2180, 2181, 2200, 2223.
34. Domański V. Powiat Lubomelski. Luboml, 1936. S. 89 – 95, 116-120.
35. Газета «Радянська Волинь» від 29.02. 1940 р.
36. Скребітько. «Колись і тепер». *Газета «Новий шлях»*. № 83 від 7.XI. 1940 р. С. 4.
37. Шафета П. Людьми непростене. *Газета «Радянська Волинь»*. № 154 від 13 серпня 1983 р.
38. ДАВО. Р-2, оп. 1, сп. 105.
39. Газета « Наше життя» від 1.01. 1948 р.
40. Народне господарство Волинської обл. Статистичний збірник. Львів. 1958.
41. Ющук В. Любомль: вічна молодість древнього міста. Луцьк, 2005. С. 159–168.

УДК 94(477) «1932/1933»

Остренко Надія (м. Любомль)

ГОЛОДОМОР У СПОГАДАХ 1932–1933 РОКІВ

В Україні голодомор визнано геноцидом проти українського народу. Як це було розповідають очевидці трагічних подій. Сучасну Волинь, а тоді територію, яка входила до складу Польщі, ті страшні події не зачепили, і тому місцеві жителі не пам'ятають тих жахливих років. Тільки ті люди, які приїхали із східних областей України в 1940-60-х роках дають свідчення про цю трагедію. Всі розповіді записані в серпні-вересні 2008 року. Підтвердженням, що голод бродив по всій Україні, є малі батьківщини наших свідків: Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Черкащина.

Подоль (Марченко) Олександра Степанівна, 1926 р.н.

Подоль Олександра Степанівна.

Марченко Степан Йосипович 1905 р.н.-
Батько Подоль О.С. Фото 1928 року.

«Зараз живу в селищі Головне Любомльського району Волинської області. Приїхала сюди в 1959 році разом з чоловіком, який працював завучем у дитячому будинку.

Народилася 17 липня 1926 року в с. Жовнено Предежського (зараз Глобенський) району Полтавської області. Дід мій був заможний, бо мав багато землі, господарство неабияке, працював важко, не покладаючи рук. Через це його всю родину розкуркулили. Батьків загнали у колгосп. І перетворилися ми із заможних господарів у злидарів.

Я пригадую, як батько вирішив утекти із села, щоб його не вислали як куркуля. Три роки батька я не бачила.

Одного дня пішла по селі чутка, що будуть забирати хліб, одяг. Мати заховала на печі мішок проса, а на ньому посадила мене і молодшу сестру, якій було півтора року. Це не допомогло. Знайшли і забрали все. Навіть зняли хромові чоботи з материних ніг, які їй привіз батько з армії. Після цього обшуку всіх людей, які хотіли приховати щось для себе, аби не померти з голоду, повкидали у глибоку яму і присипали землею. Через деякий час люди почали вилазити з ями, вилізла й мама, витягнувши мене й молодшу сестру. Сестирчка після цього захворіла і померла. Нас вигнали з хати. Довгий час ми не мали де жити, ходили по людях. Пам'ятаю тільки одне, що завжди хотілося їсти.

Восени 1933 року пішла в школу. Вчителька, побачивши сережки у моїх вухах, обізвала мене куркуленям, вирвала із вух і забрала.

Пам'ятаю: шукали хліб такими залізними прутами, які називалися щупи. Основною їжею був буряк, бо його держава не забирала. Його квасили і споживали.

Корови були тільки в бідних людей, яких не розкуркулили. У маминої молодшої сестри, тітки Оксани, була корова. Так як почали дуже красти худобу, тітка вирішила зарізати корову на м'ясо, щоб злодії невивели з хліва її годувальниці, але вночі прийшли злодії і вкрали все м'ясо.

Пригадую як батькової сестри чоловік – дядько Махтей помер з голоду. Тітка ж змушена була іти по людях з простягнутою рукою. Недай боже щоб ця трагедія повторилася».

Запис зроблено 10 вересня 2008 року.

Онішук (Штагер) Дарія Пилипівна, 1917 року народження

Онішук Дарія Пилипівна.
Очевидець голодомору 1932–1933 рр.
Фото 2008 року.

Родина Штагерів на Сумщині, на фоні своєї хати.

«19 січня 1941 року прийшла в село Гута Заболотівського (зараз Старовижівського) району вчителювати. 21 червня мала їхати додому, це було в суботу. Але не вистачало грошей на квиток. А в неділю розпочалася Друга Світова. Так зосталася на Волині. Зараз живу в селі Куснище Любомльського району.

Народилася я в селі Журавне Охтирського району Сумської (зараз Харківської) області в сім'ї бідняків. Була третьою в родині, після старших брата і сестри. Коли мені минув один рік, померла мама. Батько одружився вдруге, нас виховувала мачуха. У неї була дочка Марфуша, яка у 1932-1933 рр. учителювала у Харківській області.

Коли розпочалася колективізація, вступили в колгосп.

У 1933 році я закінчила 7 класів. Це був перший випуск семирічної школи. Перед тим – чотирикласна школа. Вчилася з переростками. Була комсомолкою. Нас, троє учениць з класу, почали готувати в педтехнікум. Забрали в Охтирку на два місяці. З першого вересня ми стали студентами. До нашого села Охтирки – 12 км, які я проходила, щоб бути вдома у суботу та неділю. Пам'ятаю, як завжди хотілося їсти. Нам давали стипендію у розмірі 15 крб., харчувалися по талонах. На них щодня давали по 200 грамів хліба, потім 100, потім 50, потім нічого – тільки баланду. Баланда – заправлена мукою вода, могло бути і декілька картоплин. Пам'ятаю як страйкували студенти, вони викрикували: «Ми голодні не підемо». Директор зачинив на ключ приміщення, всі зайшли в зал, говорили про куркулів. Після страйку його організаторів виключили з педтехнікуму. Потім збільшили пайок до 500 грамів хліба. Пам'ятаю, як отримувала за неділю і суботу 1 кг хліба і несла додому. Коли батько побачив це – то заплакав. Тоді було важко з барахлом, тому ми, аби купити собі щось з одягу, економили на харчах. Наприклад, сьогодні снідаємо і вечеряємо, а за обід купляємо шарфики. З дому брала глечик ржанки та сир, бо вдома була корова.

Пам'ятаю, як приходили до нас додому селяни. Несли ковдри, хустки. «Дайте шматок хліба» – звертались вони до матері. Мати пригощала молоком. Коли я натякнула, щоб взяти хустку, то мати сказала: «Не можна, бо завтра ніхто нічого і нам не дасть». Основною їжею був суп з кукурудзи, хліб з кукурудзи, коржі. У нас вдома хлів був покритий стеблами з кукурудзи, на яких залишилися качани, то ми знімали їх, дрібнили і пекли перепічки.

Дуже страшно було дивитися, як сидить опухла людина біля колгоспного казана, і там помирас. Як ішла на навчання, то боялася зустрітися з голодною людиною, бо невідомо які

наміри вона мала. Одного разу, як я йшла на навчання, то з кущів вискочив чоловік із несамовитими очима, думала, що вб'є. Але він вихопив з моїх рук харчі і втік. Тоді могли вбити за кусок хліба.

Якщо у селі був здоровий чоловік, то його заставляли копати ями і збирати по селі мертвих людей. Розказували, про один випадок: з хати забрали непритомного чоловіка, привезли його до ями на возі, а він, прийшовши до тями, зсунувся з воза і втік.

У той час брат одружився і відділився. Сестра також вийшла заміж, мала двох дітей, які померли з голоду. Сім'я стала меншою і з їжею було легше.

У 1933 році пішла в райком комсомолу і попросилася на роботу. Мене відправили працювати вагарем, зважувала хліб. Заробила багато – 9 центнерів хліба. Батько був дуже гарним майстром по кінській зброї – жорником. Це врятувало сім'ю від голоду 1921-1922 рр., і в 1933 році.

У 1933 році померло дуже багато людей: однокласники, сусіди. Були випалки, коли люди поїдали людей.

Розказували про мого однокласника Петра Гаркушу, дуже гарним художником він був. Що побачить – те і намалює. То казали, що він з'їв свою матір, а потім і сам помер від голоду. Голодною людиною управляє не розум, а думка про їжу.

Ви питаєте, яка причина голоду. Важко було збагнути. Тоді нам казали, що в інших областях була посуха і тому хліб у нас забирали, а туди посилали. А ще, люди, яких забирали у колгосп, втрачали все. Їм не платили нічого, тому новоспечені колгоспники не були зацікавлені результатами своєї праці.

Батьки залишали своїх дітей на станціях. Я працювала в 1938 році у дитмістечку в Охтирці. Там було багато дітей, яких покинули батьки в 1933 році. Всі вони мали прізвища – Подорожній, Замостний, Станційний. Їх було більше тисячі, за деякими потім приїхали батьки.

Немає нічого страшнішого, як голодна людина, вона була здатною на все.

Мені хочеться, щоб Україна була багатою розвинутою державою, щоб у нас було все своє».

Запис зроблено 11 вересня 2008 року.

Хоміч (Зінченко) Марія Андріївна, 1928 року народження.

Сім'я Зінченків 1930 р.
Зінченко Марія Андріївна на руках у матері.
Фото 1920-х рр.

Батьки Зінченко Марії Андріївни.

Приїхала я на Волинь у 1952 році. Працювала вчителем у місті Ковелі. Пізніше попала у селище Головне.

Народилася в селі Ольшана Ічнянського району Чернігівської області. Батьки – середняки. Були коні, пасіка, земля, свій ліс, велика хата. У колгосп не дуже хотіли, бо ширилась чутка, що все заберуть. У сім'ї було семеро дітей, двоє померли маленькими, ще до страшного лиха. Під час голоду вижила вся родина. Пам'ятаю, як мати зварить картоплю, то ділить всім порівну.

Виселили з хати, тому мусили вступити в колгосп. Потім батьки розказували, як приходили забирати зерно. Хто приховав – тому було легше. В нас зосталась дрібна картопля, то ми її їли.

Пам'ятаю: варили борщ з лободи, з кропиви, смажили зерно на сковорідці, млинці з липового листя. Мати пошила нам торбинки, в які ми збирали колоски. Наглядач часто доганяв нас і забирив їх. Діти втікали від нього в ліс. Як підемо всі, то назбираємо багато колосків. Потім приходимо до матері і хвалимося.

Багато сімей вимерло. У сусідів було вісімнадцять дітей, то залишилось лише п'ятеро». Запис зроблено 12 вересня 2008 року.

Ліщук (Лещенко) Ганна Прокопівна, 1936 року народження.

«Зараз проживаю в селищі Головне Любомльського району.

Я народилася в с. Горбинці Срібнянського району Чернігівської області. З розповіді матері знаю, що в 1929 році розпочалася колективізація. Сім'я була заможною, тому не бажала працювати в колгоспі і на нас наклали великий податок. Сплатити його перший і другий раз. Третій раз заплатити не було коштів, через те нашу сім'ю вигнали з хати. Прийшли виселяти ті, що раніше не працювали і нічого не мали, тобто не хазяї. Батька вислали в табір, тоді в нас у матері було четверо. Згодом одна дитина померла, мати залишилася з трьома і свекрами. Виїхали в місто Тулу, там жили добре, були забезпечені роботою, працювали.

Прийшов 1933-й рік. У кого не було паспортів, то вертали назад. Повернулися додому: ні кола ні двора. Вся сім'я голодує. Помирає двоє дітей, свекор, свекруха. Мати залишається з найменшим сином. Хлопчик вижив тому, що був кремезнішим і дуже кмітливим. Сідав у колію, де проїжджав транспорт, що возив зерно в місто, збирав зернятка і їв. Це був березень 1933 року. Брату було сім років. Мати пішла просити житло у колгоспну контору. Голова правління сказав: «Куркульці тут немає місця». Але через деякий час житло дали у бригадній хаті. Тієї самої весни батько, вертаючись додому, помер у дорозі.

Вижити допомогло те, що мати була гарною швачкою. Як пошеє кому що, то люди намагалися якось віддячити. Хто що мав, те і ніс. Мати казала, що доводилося їсти і сухе дубове листя, і щавель, і капустаєне листя... Люди пухли від голоду. Мати бачила на власні очі, як іде людина, присідає і помирає... У 1935 році вдруге вийшла заміж, а у 1936 році народила мене».

Запис зроблено 14 вересня 2008 року.

Мороз (Люльченко) Ліда Григорівна, 1938 року народження.

«Народилася в м. Золотоноша в Черкаській області. Із розповіді матері пам'ятаю, що батько був дяком у церкві. Як розпочалася колективізація його саджали на жаровню, заставляли щоб вступив у колгосп. Батьки не захотіли, тому нас розкуркулили. Все забрали, навіть рушники з ікон познімали. На столі було півхлібини і тую прихопили з собою.

Виїхали в Білорусію. Там жилося важко, тому повернулися назад. Голодували. Двох братів, розуміючи, що вони не виживуть, батько посадив на поїзд, щоб шукали кращої долі. Більше їх ніхто не бачив.

Ті люди, які вступали в колгосп, то харчувалися з «колгоспного казана». Жителі сіл не мали паспортів. Нікуди не могли виїхати, та і голод був страшним. У містах люди якось виживали. Мали картки, по яких отоварювались продуктами харчування. Хлопці і чоловіки помирали частіше і швидше, ніж жінки. Страшні то були роки. Люди пухли з голоду і вмирили, а тим часом газети вихваляли щасливе і заможне життя в країні РАД».

Запис зроблено 14 вересня 2008 року.

Осташок Олександр Дмитрович, 1947 року народження, житель м. Любомль.

Моя мати Харченко Тетяна Олександрівна, 1922 року народження в с. Минківка Валківського району Харківської області. В 1940 році закінчила Валківське медучилище і приїхала на Волинь. Працювала медсестрою. Довгий час не згадувала про страшний 1933 рік. Боялася. Тільки пізніше, в кінці 60-х років насмілилася розказати про голод. Сім'я у них була велика. Під час колективізації змушені були поступити в колгосп. Від голоду їхню сім'ю врятувала корова, її зарізали на м'ясо. Це і допомогло їм вижити.

Розказувала мати, що шукали і забирали зерно активісти, які ж потім померли від голоду. Бо і в них пізніше позабирали все.

Село було велике. Більше половини людей помирало. Було таке, що приходять діти до школи, а староста класу доповідає: Лещенко, Марченко, Василенко немає в школі. Причина – померли з голоду».

Запис зроблено 17 вересня 2008 року.

УДК 94 : 355(477) «1940/1950»

Трофимович Володимир (м. Острог)

**ОРГАНІЗАЦІЙНА МЕРЕЖА ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА
ЛЮБОМЛЬЩИНІ (1940-ві – 1950-ті роки)**

Восени 1940 р. Любомльщина увійшла до складу Ковельсько-Володимирської округи ОУН [42, с. 569]. Улітку наступного року місцева мережа «Юнацтва» ОУН мала станичні, кушові та районні осередки. Їх завданням було залучення молоді до роботи підпілля, її ідеологічна підготовка, збір продуктів та зброї [33, арк. 21–22]. Наприклад, до кушового осередку сіл Застав'я, Боремщина, Підгородне і Воля Підгородненська входило 12 осіб. Троє з них у минулому були членами ВЛКСМ [33, арк. 43, 46].

Паралельно з «бандерівською» мережею ОУН на Любомльщині діяла «мельниківська». Зокрема, у Любомлі мешкала заступниця провідника Ковельської окружної «екзекутиви» Олена Кульчицька. У 1942 р. в с. Скиби осередок ОУН(м) з п'яти осіб створив місцевий житель Іван Сушук [27, арк. 21, 31].

У суспільно-політичному звіті з терену «Кодак» (Ковельська округа) від 20 вересня 1943 р. зазначалося, що Любомльський надрайон мав у своєму складі чотири райони – Любомльський, Головненський, Шацький та Заболоттівський [40, с. 167]. У жовтні цього ж року вказані райони разом із Мацеївським, Ковельським, Голобським, Турійським, Маневицьким, Седлищанським та Камінь-Каширським увійшли до Ковельського надрайону «Кодак». Відомо також криптоніми певних районів та їхні межі. Так, Любомльський – «Росток» – охоплював м. Любомль, а також навколишні села та хутори [35, с. 24–26].

У щомісячному звіті коменданта Шацького району ОУН «Ринок» від 3 грудня 1943 р. зазначалося, що підпільною мережею було охоплено 26 сіл. Лише один населений пункт – Перешпи – залишався поза впливом оунівців. Причиною цього було те, «що більшовики часто бувають в селі або в околичних селах. Станичний і його підвладні здеморалізувались і перестали тепер працювати» [40, с. 134]. Звідси також дізнаємося, що «населення на УПА дивиться як на армію, яка бореться за Українську Державу, за український нарід, обороняючи його від грабунку і знущань німців і більшовиків, як на чинник, який має в відповідний час взяти всіх українців в свої руки. Лише через відсутність УПА, а присутність більшовиків і німців в терені люди почали говорити про те, що або відділів УПА є мало, або вони не дбають за нас і за наш терен, говорячи: «Десь собі сидять спокійно, а нас більшовики і німці грабують, певно про нас не дбають, а тільки про себе» [40, с. 134–135].

У Головненському районі «Дочан» Любомльського надрайону «Байрак» мережа Організації поширювалася на 30 із 33 сіл. «Не охоплено всіх тому, - зазначав у звіті на початку грудня 1943 р. комендант району, – що там є великі впливи польські і населення ще мало співчуває нашому рухові; з тої також причини, що там рідко появляються наші люди, бо терен також zagrożений німцями (Вовчий Перевіз, Вулька Угрудзька та частинно Рівно» [40, с. 140].

На початку грудня 1943 р. було створено Любомльський надрайон «Байрак» [35, с. 26, 42]. До його складу увійшло п'ять районів: Головненський («Дочан»), Мацеївський («Корт»),